

De sarcofaag van Etersheim

Vondst uit Markermeer geeft impuls aan cultuurhistorisch onderzoek

Op 13 en 14 augustus 2009 werd in het Markermeer nabij Etersheim een twaalfde-eeuwse sarcofaag van de bodem gelicht door een team van archeologen en duikers. De berging trok veel media-aandacht en haalde zelfs de journaals van NOS en RTL 4. De sarcofaag was ontdekt door Rob Leguit van de Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOW), afde-

ling Noord-West. ADC Maritiem leidde de bergingsoperatie in opdracht van de provincie Noord-Holland. In dit artikel worden de argumenten om de sarcofaag te bergen besproken. Verder wordt een cultuurhistorische duiding van de vondst gegeven en een analyse van deze vindplaats nu en met het oog op de toekomst.

Een indrukwekkend cultuurhistorisch object

Archeologie van Nederland is vaak moeilijk 'aan de man te brengen'. De afwezigheid van natuursteen in onze bodem betekent dat vondsten en structuren in de grond (zeker van voor de late middeleeuwen) voor een groot deel vergaan zijn en het botmateriaal, de potscherven en de metaalvondsten die dan het materiële resultaat zijn van opgraving veelal een geanimeerde toelichting behoeven om te gaan 'leven' voor het grote publiek. Wat een weelde om een twaalfde-eeuwse vondst te kunnen tonen die niet alleen op spectaculaire wijze aan de bodem (en het water) is ontworsteld, maar die als vondst op zich voor iedere leek een indrukwekkend cultuurhistorisch object is! Toch was het zeker niet vanzelfsprekend om de sarcofaag van Etersheim te lichten, indachtig de beginselen van Malta en de voorkeur voor behoud *in situ*. Toen deze keuze toch gemaakt was en de versierde zandstenen kist kon worden geanalyseerd, werd duidelijk welke unieke vondst was gedaan. Bovendien gaf de berging, alsmede een grondige inventarisatie van andere bekende sarcofagen (of delen daarvan) een impuls voor nieuwe gedachtevorming omtrent de cultuurhistorische betekenis van middeleeuwse sarcofagen in Noord-Nederland.

Lichten of niet?

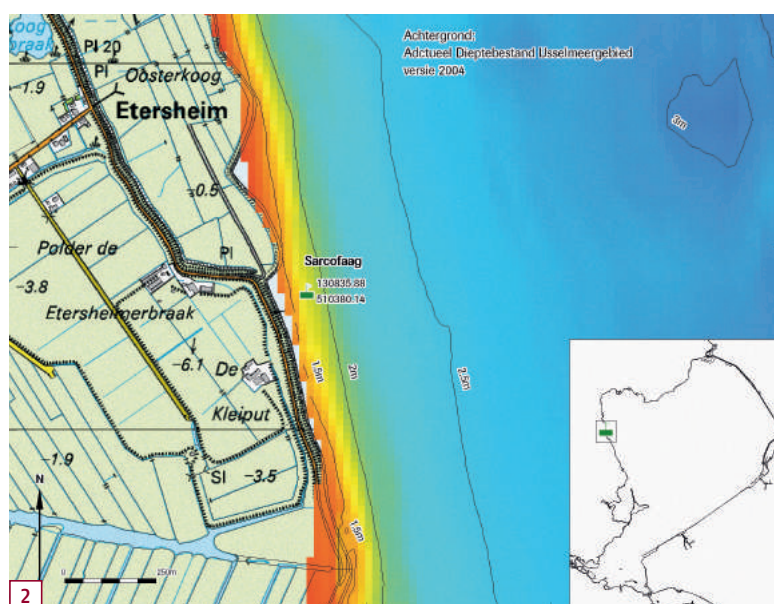
De buitendijkse archeologische vindplaats nabij Etersheim, ten zuiden van Hoorn, betreft een uit historische bronnen bekende nederzetting op veen. Tijdens het ontstaan van de Zuiderzee is deze nederzetting in de golven verdwenen. De LWAOW, afdeling Noord-West doet geregeld waarnemingen op de vindplaats. Toen de werkgroep bij de provincie kwam met de melding dat er bij Etersheim hoogstwaarschijnlijk een (deel van) een middeleeuwse sarcofaag uit de onderwaterbodem stak, startte allereerst de discussie over de vraag: hoe brengen we deze vondst (en zo mogelijk de gehele vindplaats) in veiligheid? Archeologische vondsten op de IJsselmeerbodem, dikwijls gelegen op hooguit 2 meter diepte, blijken namelijk bepaald niet veilig te zijn voor zowel sportduikers als scheepvaart. Door de Werkgroep werd aangestipt dat vele vondsten voor kwaadwillende sportduikers 'voor het oprapen' lagen en dat bovendien sporen van boten en schepen al dui-

delijk in de bodem waarneembaar waren. De kans op beschadiging of verdwijning van erfgoed was en is dus zeer reëel aanwezig. Bovendien zullen ook plannen van het Hoogheemraadschap aangaande dijkverzwaring een nieuwe potentiële bedreiging voor het onderwater-erfgoed kunnen vormen.

Wat dus te doen? Om een aantal redenen werd besloten de sarcofaag te bergen. De gedeeltelijke ligging boven de onderwaterbodem, de geringe waterdiepte en de kleine afstand tot de dijk waren daarbij belangrijk, en verder de wenselijkheid om het onderwater-erfgoed van Etersheim 'smoel' te geven met een topvondst, om zo de vindplaats een waardige plek te laten krijgen in de discussie rond de dijkverzwaring. Gelet op het feit dat er geen aanwijsbare 'verstoorder' was (en dus niemand als 'betaler' kon worden aangewezen), besloot de provincie Noord-Holland tot actie over te gaan en het ADC te vragen de berging uit te voeren. Let wel: op het moment van dit besluit was nog onduidelijk of er sprake was van een stuk van de kist, een hele kist of wie weet zelfs een stuk deksel erbij...

De lichte van de sarcofaag

Het veldonderzoek is uitgevoerd door ADC Maritiem in samenwerking met haar partners Periplus en Subcom. De doelstelling was, naast het zo zorgvuldig mogelijk lichten van de sarcofaag, ook sonaropnamen van de bodem te maken om eventuele fundamenteën of andere structuren van het verdronken dorp op te sporen en in kaart te brengen. Het onderzoek is begonnen met het bepalen van de locatie van de sarcofaag, aan de hand van de coördinaten die door de LWAOW waren gegeven. Nadat deze was aangetroffen, is begonnen met het vrij- ➤

1 14 augustus 2009: onder grote belangstelling van politiek en de pers is de sarcofaag van Etersheim uit het Markermeer gelicht.

2 Etersheim en de vondstlocatie van de sarcofaag.

leggen ervan door middel van een zuigpomp. Al het sediment rondom de vondst is verwijderd is gezeefd. Tijdens het vrijleggen bleek dat de sarcofaag onder een hoek van circa 45 graden schuin in de bodem lag. Deze positie duidde erop dat de stenen kist vanaf een hoger punt was afgegleden. Nader onderzoek van de afzettingen waarin de sarcofaag zich bevond, maakte duidelijk dat zich ter plaatse een mariene erosiegeul bevond, die zich door de veenafzettingen had gesneden. Deze geul heeft het kerkhof van Etersheim verspoeld. Van deze begraafplaats zijn niet alleen de sarcofaag en losse menselijke beenderen aangetroffen, maar ook zijn vermoedelijk delen van een *steenkist* gevonden. Een steenkist is een uit tufstenen en kloostermoppen opgebouwde grafkist. Daarnaast bevond zich in de geul gebruiks aardewerk dat gedateerd kan worden vanaf de twaalfde eeuw tot en met de tweede helft van de veertiende eeuw.

Het lichten van de stenen kist werd wegens de ligging in de bodem een omvangrijk karwei. Daarbij kwam dat tot ieders verrassing ook de sarcofaagdeksel aanwezig was. Deze bevond zich schuin op het onderste deel van de sarcofaag en stak diep de bodem in. De deksel bleek in twee delen te zijn gebroken. Door middel van hijsbanden aan de kraan zijn deze twee delen aan dek gebracht.

De sarcofaag is vervolgens uit zijn positie in de bodem gelicht en bleef naast het werkschip onder water hangen, zodat de inhoud ervan gecontroleerd kon worden opgegraven. Hiertoe is de inhoud gezeefd over een maaswijdte van 4 millimeter en zijn grotere fragmenten onder water handmatig verzameld. Beide werkzaamheden zijn uitgevoerd met rubberen handschoenen om te voorkomen dat eventuele menselijke botten vervuild zouden raken met recent menselijk DNA. In de opzet van het project is rekening gehouden met de mogelijkheid om na afloop DNA-onderzoek te laten verrichten. Uiteindelijk bleek de kist zo goed als leeg te zijn. Behalve een eerder door de IWAOW gevonden menselijke onderkaak, is een stuk dijbeen gevonden.

Het moment dat de sarcofaag boven water kwam, was zorgvuldig geregisseerd. Iedereen was aanwezig: van de gedeputeerde van Cultuur Sascha Baggerman van de provincie Noord-Holland tot en met burgemeester Martijn Smit van Zeevang. Diverse tv-ploegen hebben het moment vastgelegd.

Een bijna complete sarcofaag

De sarcofaag is vervaardigd van bontzandsteen dat vermoedelijk afkomstig is uit de Eifel in Duitsland. Hij is nagenoeg compleet: uit de wand, nabij de hoek, zijn twee ontbrekende stukken op de bodem teruggevonden, die perfect in elkaar passen. Verder ontbreken van de deksel twee kleine stukjes. De bewerkingen en de vroegchristelijke symbolen op de deksel zijn nog zeer scherp aanwezig. Aan de buitenzijde is de sarcofaag ruw bekapt en vertoont geen sporen van afwerking. De wanden aan de binnenzijde zijn versierd door middel van een patroon van groeven. Deze groeven, in de vorm van parallelle gebogen lijnen, zijn aangebracht met een dubbele beitel. Dit zogenaamde *frijnwerk* komt bij sarcofagen veelvuldig voor in combinatie met vroegchristelijke symbolen.¹ De bodem is voorzien van een kruisvormige goot, met in het midden een rond

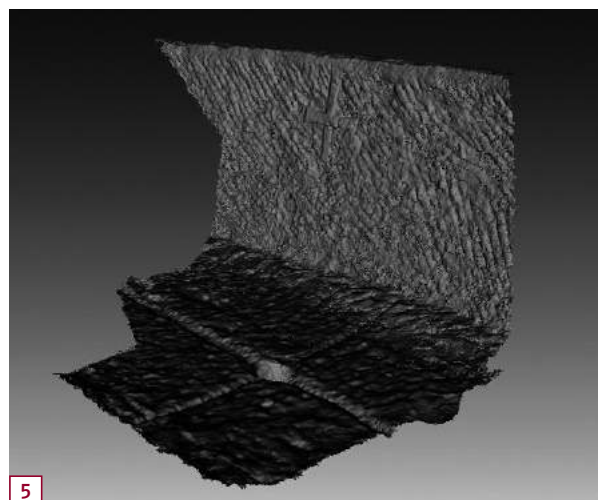

gat. Dit gat diende voor de afvoer van het lijkenvocht. Ook aan het hoofdeinde bevindt zich een afvoergat. De motieven op de sarcofaagdeksel zijn in bas-reliëf aangebracht, waarbij in twee niveaus is gewerkt. De buitenste rand, ofwel de lijst, bestaat uit een rechthoekig kader waarbinnen een rand is aangebracht die in het midden van de lange zijden van de lijst naar binnen loopt in een driehoekige vorm. Aan de hoofdzijde krult de binnenlijst zich van twee kanten naar het middenpaneel. Dit paneel bestaat uit drie parallel aan elkaar geplaatste symbolen die vanaf de onderzijde van de lijst zijn aangezet. Aan de buitenzijde bevinden zich twee kromstaven of herdersstaven, waarvan de krul naar buiten toe is gericht. Centraal op het paneel bevindt zich het voornaamste symbool: een kruis, omgeven door een cirkel. Onder en boven de cirkel bevindt zich een middenlijn, met boven het kruis en de cirkel een gebogen ypsilon-achtige vorm.

Het is opvallend dat in het oude Friese gebied zo veelvuldig de herdersstaf en de processiestaf op sarcofaagdeksels voorkomen.² De betekenis van deze vroegchristelijke symbolen is moeilijk te duiden. Beide verwijzen vermoedelijk naar God als herder die de mensheid een veilige weg moet leiden. De opkomst van deze symbolen volgt op een fase waarin uitsluitend geometrische motieven op sarcofaagdeksels werden aangebracht. De sarcofaag van Etersheim dateert op basis van zijn stilistische kenmerken uit de twaalfde eeuw.³

Cultuurhistorische interpretatie

Het gebruik van zandstenen sarcofagen in het middeleeuwse dodenbestel is geografisch beperkt tot een relatief klein gebied en chronologisch beperkt tot een vrij korte periode. Sarcofagen van zandsteen met vroegchristelijke geometrische of figuratieve decoratie komen uitsluitend voor in het vroegere Friese gebied (Noord-Holland, Friesland, Groningen en het aangrenzende deel in Duitsland) vanaf de vroege elfde tot en met het einde van de dertiende eeuw. De inventarisatie van vondsten uit Noord-Holland heeft een bestand van minstens 29 sarcofagen en 65 sarcofaagdeksels opgele-

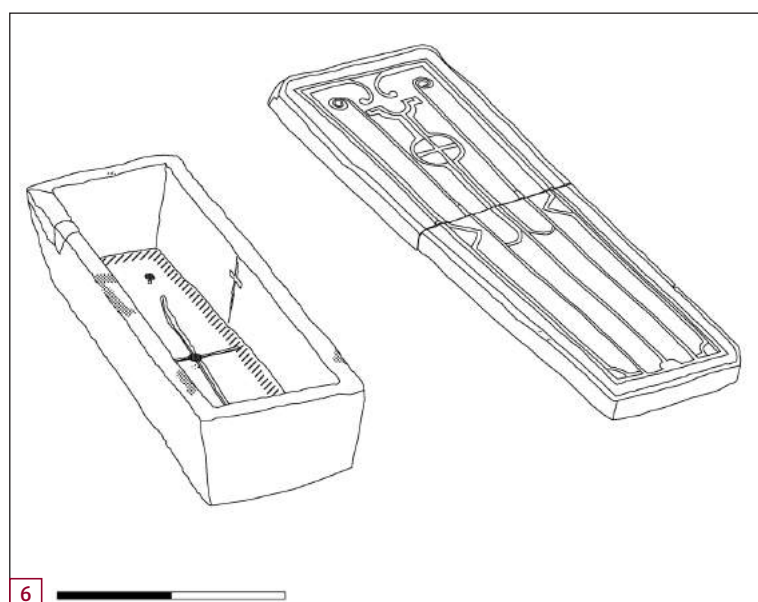
5

verd. Het aantal vondsten *in situ* is echter zeer beperkt; het grootste deel van de sarcofagen en sarcofaagdeksels is in niet archeologische context aangetroffen. Vele zijn gebruikt als trog of worden in stukken teruggevonden in kerkmuren.

Over het gebruik van sarcofagen in de middeleeuwen zijn we niet goed geïnformeerd. In het kader van de vondst bij Etersheim is onderzoek gedaan naar zowel historische als archeologische bronnen. Enkele eeuwen geleden ging men er, op basis van de christelijke versierselen als kruis en kromstaf, van uit dat sarcofagen de graven waren van geestelijken:

‘Zoo gelooven wij het begraven, en wel bepaald het begraven in steenen doodkisten, ook als eene navolging van de begraving des Goddelijken Instellers van het Christendom te mogen achten...’⁴

In het bijzonder bedoelt men hier de predikers die in de vroege middeleeuwen de heidense Friese gebieden trachtten te kerstenen. Inmiddels staat echter vast dat de hier bedoelde sarcofagen uit een latere periode stammen. Het is aannemelijk dat zij gebruikt werden >

6

3 Het sediment werd aan boord gezeefd, waarbij vrijwilligers van de LWAOW meehielpen.

4 De sarcofaag komt gecontroleerd aan boord.

5 3D scan van de binnenzijde van de sarcofaag ter hoogte van de kruisvormige goot en het afvoergat (afbeelding BOOIZ scanning).

6 Detailtekening van de sarcofaag en de sarcofaagdeksel.

door de lokale elite. Alleen de sociale bovenlaag van de overwegend agrarische samenleving zou over voldoende middelen kunnen beschikken om een stenen kist aan te schaffen. Het gaat immers om objecten die geïmporteerd moesten worden over relatief grote afstanden en die in termen van arbeid een grote investering kostten om ze te vervaardigen. De vondst van de sarcofaag bij Schokland, die vermoedelijk tijdens een schipbreuk in de zeebodem terecht is gekomen, geeft een beeld van de logistiek achter de vondst.

Voor de lokale elite in Noord-Nederland was de twaalfde eeuw een politiek chaotische tijd. Met name voor het Friese gebied was de macht sterk regionaal verdeeld. De kerkelijke macht lag bij de bisdommen van Utrecht, Münster, Bremen en Keulen, maar de wereldlijke macht was in handen van de landbezittende adel. Bovendien kennen we uit deze tijd de intensieve strijd tussen de West-Friezen en de Hollanders (vanuit Kennemerland en zuidelijker gebieden). Bezien we de hoge concentratie van sarcofagen in West-Friesland, dan stuiten we direct op een probleem. Er is immers zo goed als niets bekend over lokale adel of elite uit contemporaine bronnen: wie was de adel en waar woonden zij? Slechts in de – letterlijk! – legendarische *Vaderlandsche kronieken* uit de zeventiende eeuw en eerder vinden we het verhaal over vijf families die West-Friesland in bezit zouden hebben gehad voordat de Hollanders hier de scepter zwaaiden.⁵ In Medemblik zou koning Dirk gezeteld hebben, een voorvader van Radboud, in Opdijk zetelde Gerard Uten Woude, in Wijdenes had Roelof van Weernessen zijn kasteel, Kene Heikensz had zijn basis in Benningbroek en jonkheer Adelbolt van Winkel woonde in de gelijknamige plaats. Hoe (weinig) serieus we deze bron ook mogen nemen: duidelijk is dat de verspreiding van vondsten van sarcofagen over Noord-Holland een aanzienlijk bredere bevolkingslaag representeert dan deze vijf families.

Analyse van de vindplaats

Archeologisch onderzoek naar sarcofagen *in situ* is zeer beperkt verricht. Uit de verzamelde gegevens komt naar voren dat in zandstenen sarcofagen zowel individuele als collectieve (familie)graven een plaats hebben gevonden.⁶ Er zijn verschillende beschrijvingen van enkele losse schedels die samen met een skelet in een sarcofaag zijn aangetroffen. Voor het gebruik van de sarcofaag van Etersheim zien we ook wel wat aanwijzingen voor gebruik als collectief graf. De randen van de kist zijn – zoals eerder opgemerkt – versierd met frijnwerk, de slijtage van deze versiering op enkele plaatsen geeft aan dat de deksel in het verleden meerdere keren is gelicht. Ook een ander, wellicht wat onsmakelijk detail, wijst op veelvuldig gebruik van de kist. Aan de hoofdzijde bevindt zich een extra afvoergat; dit is vermoedelijk later door middel van een puntbeitel in de bodem geslagen. Omdat de bodem niet helemaal vlak is afgewerkt en er lijkenvocht kon blijven liggen bij een laagte aan de hoofdzijde, heeft men hier een extra gat aangebracht. De reden om afvoergaten aan te brengen moet gelegen zijn in het veelvuldige gebruik van de stenen kist. Indien de kist slechts één keer gebruikt zou zijn om vervolgens nooit meer te openen, zou er geen reden zijn geweest voor het maken van deze afvoergaten.

De *in situ* gevonden stenen kisten zijn alle aangetroffen in de nabijheid van een kerk. Deze zijn met zekerheid van hout of tufsteen geweest. Gedurende de daarop vol-

7 De prachtig versierde deksel van de sarcofaag.

8 Verspreidingskaart van sarcofagen in Noord-Holland/ West-Friesland.

Paleogeografie Late Middeleeuwen

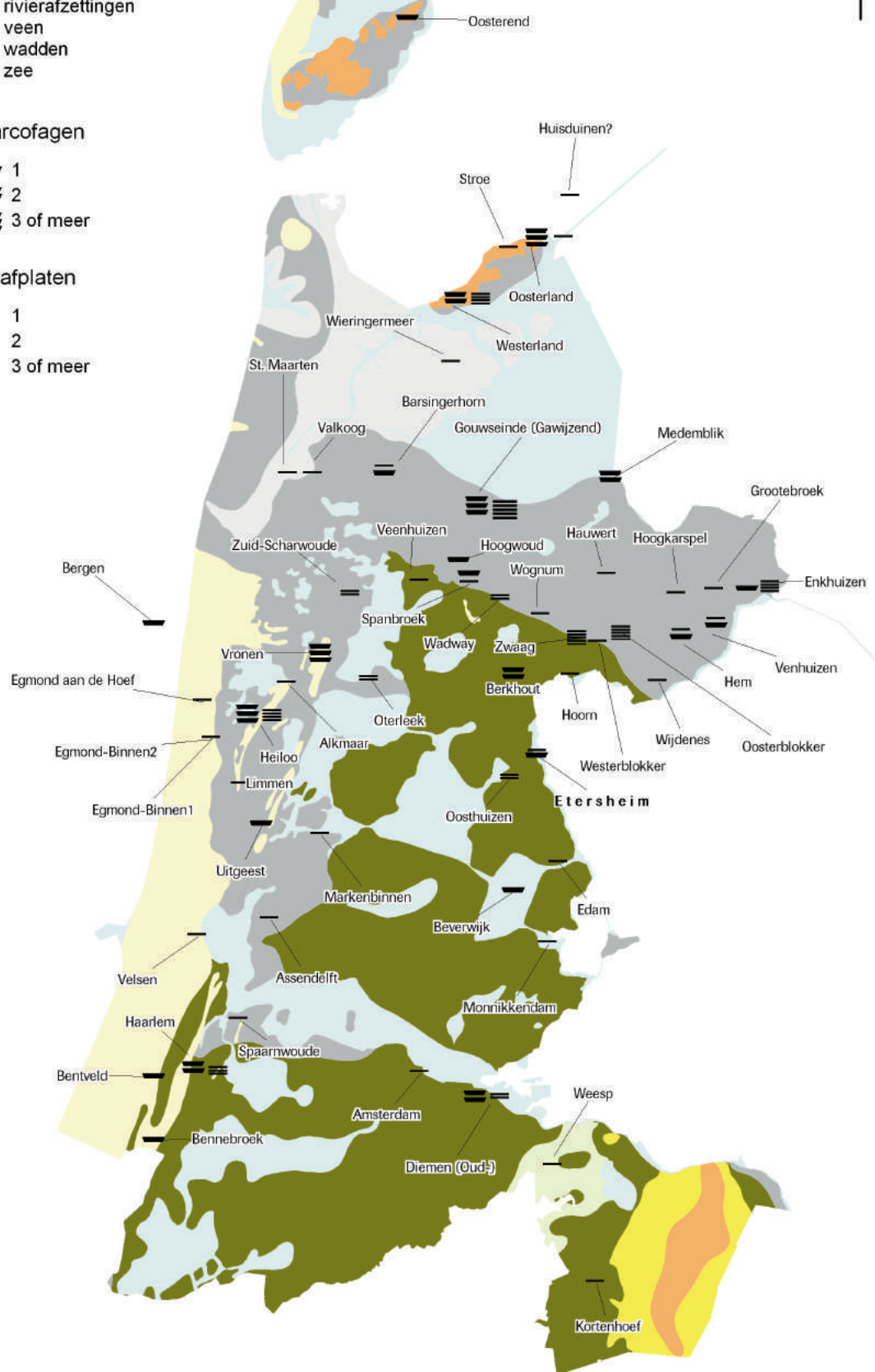
- duinen en stranden
- kwelders en kleidekken
- pleistocene gebieden (hoog)
- pleistocene gebieden (laag)
- rivierafzettingen
- veen
- wadden
- zee

Sarcofagen

- 1
- 2
- 3 of meer

Grafplaten

- 1
- 2
- 3 of meer

Hippolytushoef

© ADC 2010

gende eeuwen is veelvuldig sprake van herbouw en/of uitbreiding. Van de tufstenen voorgangers, die doorgaans veel kleiner waren dan de latere bouwwerken, worden meestal weinig sporen gevonden. Zij bevinden zich in het centrum van het huidige kerkgebouw en de sporen ervan zijn vaak uitgewist door de talloze inpan-dige begravingen uit later tijden. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat men bij de diverse bouwfasen van een kerk zo nu en dan op een sarcofaag stuitte. Bijvoorbeeld bij de aanbouw van een toren of een koor-sluiting. Zolang de nieuwe funderingsleuf geen sarco-faag trof, werd deze ook niet opgemerkt. Op deze wijze zullen er naderhand ook sarcophagen onopzettelijk binnen de nieuwe kerkmuren terecht zijn gekomen. Ook bij Etersheim zijn sporen gevonden van de kerk. Het betreft niet alleen losse tufstenen en natuurstenen restanten, maar ook worden door amateurduikers fun-damenten beschreven. Op de sonaropnamen zijn van deze fundamenteen echter geen reflecties aangetroffen. De periode vanaf de elfde eeuw stond in het teken van grootschalige ontginningen van veengebieden en de eerste aanleg van dijken. De strijd met het water zal hevig geweest zijn in de kustgebieden langs de zich uitbreidende Zuiderzee. De ontginning van het veen bij Etersheim en de verdrinking van dit landschap

Met Etersheim zijn de verdronken dorpen in de Nederlandse wateren als nieuwe categorie vindplaats op de kaart gezet

hebben een causale relatie: de ontginningen creëerden bodemdaling en daarmee ontstond ruimte voor de op-rukkende binnenzee. De vondst van de sarcofaag bij Etersheim maakt de archeologie in Noord-Holland daarmee niet alleen een bijzonder object rijker, ook komt een belangrijk aspect van de ontstaansgeschiede-nis van het landschap en de menselijke invloed daarop in beeld. Etersheim opent daarmee een categorie vind-plaatsen die voorheen beperkt aandacht heeft gekregen: de verdronken dorpen die zich in de Nederlandse wa-teren bevinden. Met de combinatie van duikonderzoek met geofysisch onderzoek bij Etersheim is ervaring op-gedaan om dergelijke vindplaatsen te onderzoeken.

De toekomst van de sarcofaag en de vindplaats

Ten tijde van het schrijven van dit artikel is het onder-zoek naar de sarcofaag nog steeds in volle gang. Gelijk-

tijdig met de lichting zijn hoge resolutie side scan sonar-opnamen gemaakt van het gebied, waarvan de analyse nu gereed is. Ook is onderzoek gedaan naar de geologische opbouw en zijn de tot nu toe verzamelde vondsten van de LWAOW bestudeerd. Fysisch antropolo-gen doen onderzoek naar de los aangetroffen mense-lijke beenderen. Verder wordt een DNA-monster van de onderkaak onderzocht. De ontrafeling van de symbo-lijk op de sarcofaagdeksel zal in een onderzoeksrap-port worden beschreven.

De stenen kist zelf bevindt zich momenteel in het restauratieatelier van het bedrijf Restaura in Haelen, Limburg, waar hij wordt ontzout, gerestaureerd en ge-reed wordt gemaakt voor expositie. De sarcofaag zal in het nieuwe archeologische depot van Noord-Holland een van de hoogtepunten zijn die het verhaal van middeleeuws Noord-Holland representeren. Uiteraard kan hij in bruikleen worden gegeven voor bijvoorbeeld regionale tentoonstellingen.

Maar hoe nu verder met de vindplaats? Het verdronken dorp Etersheim heeft tot nu toe slechts één van zijn ge-heimen onthuld. Alle vondsten in samenhang maken Etersheim tot een vindplaats met een bijzondere cul-tuurhistorische waarde en een uniek archeologisch fe-nomeen. Toch zullen er keuzes moeten worden ge-maakt: de geplande dijkverzwaring vormt mogelijk een bedreiging van de site en met name ook amateurdui-kers kunnen de vindplaats, al of niet onbedoeld, grote schade toebrengen. Het handhaven van een eventueel duik- of zwemverbod (ja zelfs vaarverbod) lijkt onhaal-baar en andere opties als het afdekken van de vind-plaats lijken op het eerste gezicht eveneens problema-tisch. Veel meer nog dan bij vindplaatsen op het land dringt zich de vraag op of behoud in situ in alle rede-lijkheid een verdedigbare optie is. Wat resteert is: zo goed als maar kan onderzoeken om de vindplaats in kaart te brengen en op die manier dit fascinerende, oer-Hollandse erfgoed veiligstellen.

Noten

- 1 Waslander (1991), 8–9.
- 2 Zie de catalogus in Haiduck (1985).
- 3 Waslander (1991), 9–11.
- 4 Buddingh (1844), 175.
- 5 Bijv. Divisiekronek (1517).
- 6 Martin (1957), 34–37.

Literatuur

- Buddingh, D. (1844), *Verhandelingen over het Westland*, Leiden
- Haiduck, H. (1985), 'Importierte Sarkophage und Sarkophagedeckel des 11. und 12. Jahrhunderts im Küstengebiet zwischen Eems und Elbe', in: *Jahrbuch der Gesellschaft Für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 65, 23–40
- Martin, H. (1957), *Vroeg-Middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland*, Drachten
- Waslander, C. (1991), *Dekselse graven. Noordnederlandse grafsculptuur in de elfde en twaalfde eeuw*, Meppel